

שואות בלקניות*

סטיבן באומן

הבלקן הוא אזור אלים ומסוכן, ואף היה כזה במרוצת ארבעת אלפי השנים, לכל הפחות, שחלפו מאז הופעת הגלים הראשונים של הפולשים הקווקזיים הפרה-היסטוריים. אבל בהיסטוריה מוכרים יותר גלי פולשים אחרים: יוונים, אלבנים, קלטים, גותים, סלאבים, הונגרים, טורקים ואחרים. במרוצת השנים התפלגו עמים אלה על פי מקום, שפה ודת, והשתמשו באמצעים הפרימיטיביים של טבח ושל שעבוד כדי להבטיח את שלטונם האימפריאלי או האוטונומי האינדיבידואלי.

עבור היהודים שחיו באזור הבלקן במרוצת אלפיים -- ואולי אלפיים וחמש מאות -- השנים האחרונות, לא היה הבלקן סביבה עוינת במיוחד, פרט למקרים חוזרים ונשנים של הטבלות כפויות במהלך התקופה הביזנטית התיכונה (המאות ה-7 עד ה-10). אף שהושמחו לא אחת, זכו היהודים הביזנטים לתמיכתה של הכנסייה האורתודוקסית, ובסופו של דבר, גם לאחר מקרי רדיפה מעין אלו, הורשו תמיד לשוב ולקיים את מנהגי אבותיהם. גם אם לפרקים היו אותם יהודים נתונים להתנכלויות פוליטיות ודתיות, הרי לא בוצעו בהם כל מעשי טבח, כגון אלו שהתרחשו בספרד המוסלמית ובאירופה הקתולית בשנות מסעי הצלב. אשר ל"טיהור האתני" המסורתי, היהודים לא נפגעו ממנו כלל עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, שהציתה מעשי טבח בעקבות כניסתה של אידיאולוגיה עוינת וזרה לאזור הבלקן.

גורמים מספר הכתיבו את גורלם של היהודים בכל רחבי הבלקן במהלך המלחמה. חלק מן היהודים שרד; אחרים נמחו כליל מעל פני האדמה. כיצד ניתן להסביר את ההפכפכות לכאורה המאפיינת את ההתנסות היהודית במהלך המלחמה? האם קיימים דפוסים כלשהם העשויים לסייע לנו בהבנת אירועי השואה במרוצת שנות המלחמה? דבר אחד ברור: בבלקן לא בוצעו כל מעשי טבח של יהודים בטרם כניסתם בפועל של הוורמאכט ושל הגסטאפו לאזור. גם לאחר נסיגת המרצחים הנאצים לא בוצעו ביהודי הבלקן כל מעשי טבח נוספים.

מורכבותו של אזור הבלקן מחייבת אותנו להבחין בין הארצות או בין האזורים השונים על-פי שתי קטיגוריות עיקריות: מדינות גרורות או בעלות בריתם של הנאצים, ואזורים הכבושים על ידם. לצורכי מאמר זה יורחב המונח "בלקן" (Balkans) כדי לכלול גם את מה שכינו האוסטרים והגרמנים בשם "דרום-מזרח" (Suduest), כלומר אותם שטחים שהיו לפנים חלק מן החליפות העות'מאנית, אך נתפסו כשלוחה טבעית של מעצמות מרכז אירופה. אף כי הונגריה לא נחשבה בעיני עצמה ובעיני מרבית הארצות האחרות כשייכת ל"בלקן", היא תיכלל במאמר זה בהקשר של אותם דפוסי מלחמה הדומים לאזורי הבלקן המסורתיים.

הונגריה, רומניה ובולגריה - שלוש המדינות העיקריות המשתרעות על פני אזור צפון הבלקן, היו בעלות הברית של הרייך, מחוסר ברירה וכן מתוך הכרה כי הן עלולות להיכבש על ידי מכונת המלחמה הדורסנית. כאות הוקרה על הצטרפותן למדינות הציר זכו לקבל לידיהן טריטוריה, הן על בסיס של תביעות אירידנטיות שנבעו מהיווצרותן של מדינות חדשות באזור הבלקן לאחר מלחמת העולם הראשונה, והן, במקרים אחדים, על בסיס תביעות שהועלו טרום מלחמת העולם הראשונה.

בקטיגוריה השנייה נכללות מדינות כבושות או מחולקות: יוגוסלביה, אלבניה, יוון. יוגוסלביה, שנשלטה על ידי סרביה, פורקה וחולקה, וזאת בשל סלידתו של היטלר ממדינה זו שנולדה בעקבות מלחמת העולם הראשונה והייתה מורכבת משטחים שסופחו מהונגריה, מאוסטריה ומבולגריה (כפי שטענה האחרונה) וכן מישויות בלקניות קטנות יותר, דהיינו, קרואטיה, בוסניה, מקדוניה, מונטנגרו. הקרואטים הפכו לבעלי ברית עצמאיים של מדינות הציר ונשלטו על ידי כומר רומי-קתולי שהיה כפוף לאפיפיור. המוסלמים הבוסניים גויסו על-ידי המופתי של ירושלים שנמלט מפלשתינה לברלין בעקבות הלחץ הבריטי, כדי לסייע לכוחות הוורמאכט. אזורים אחרים של יוגוסלביה חולקו בין הונגריה, איטליה ובולגריה.

אלבניה, ישות חדשה שנוצרה לאחר מלחמת העולם הראשונה, נכבשה על ידי איטליה קודם למלחמה. תביעות קבועות מצד יוון על דרום אלבניה (שכונתה על ידי אתונה "אפירוס הצפונית" והייתה מאוכלסת על ידי קבוצה גולה של נוצרים ויהודים דוברי יוונית) לא באו על פתרון עד היום, יותר מ-50 שנים לאחר תום מלחמת העולם השנייה. מוסוליני נקט מדיניות של איטליאניזציה בניסיון להגדיר מחדש את האלבנים כצאצאי האיליריאנים הקדומים. מאחר שהגרמנים לא קיבלו כל הוראה לעצור את המהגרים היהודים דוברי היוונית בדרום ולגרשם, הם העלימו מהם עין, והודות לכך פסחה השואה על יהודי אלבניה. אולם מרבית הפליטים היהודים ממרכז אירופה וכ-100 יהודים שנמלטו מקרואטיה קובצו וגורשו למחנות עבודה או למחנות השמדה.

בשלהי אוקטובר 1940 פלשה איטליה ליוון. היוונים הדפו את האיטלקים במתקפת נגד מבריקה בראשותו של הקולונל מרדכי פריזיס (Frizis) שנהרג בקרב. הם המשיכו וכבשו מחצית מאלבניה, ואז הגיעה המלחמה בהרים המושלגים של מרכז אלבניה למבוי סתום. באפריל 1941 נענה היטלר לבקשת הסיוע הנואשת של מוסוליני. הצבא הגרמני פילס את דרכו ביוגוסלביה שהייתה שרויה בתוהו ובוהו, ואז, בעיצומה של סדרת הפיכות והפיכות-נגד, כבש את יוון בסערה תוך שלושה שבועות. הצבא היווני שוחרר אחר כבוד על ידי היטלר, אשר אף נמנע לקחת שבויי מלחמה מתוך הערכה לאומץ לבם, אך יוון הכבושה חולקה בין בולגריה ואיטליה, ואזורים אסטרטגיים נותרו בשליטה גרמנית.

במדינות שהיו בעלות בריתה של גרמניה, מרצון או מכפייה, השתנה גורל היהודים בהתאם לזמן ולמקום, אף כי אשר לשלבי השמדתם מתגלה דפוס דומה למדי. גברים יהודים

צעירים גויסו לעבודות כפייה, לרוב בפרויקטים צבאיים שגבו מחיר דמים בעיקר כתוצאה מרעב, ממחלות וממעשי טבח. בשלב מאוחר יותר גורשו למחנות המוות חלקים נבחרים באוכלוסייה היהודית. הגירוש החל ב-1941 (בקרואטיה ובסרביה), נמשך באביב 1943 (במקדוניה ובתראקיה) וכלה בקיץ 1944 (בהונגריה ובאזור האיטלקי לשעבר של יוון הכבושה).

במקרה של רומניה היה תהליך רדיפת היהודים כה ברוטלי, עד כי הדבר עורר אפילו את תשומת הלב של הגסטאפו עצמו, ועורר רתיעה גם בקרב מי שהיו קשורים ישירות לפתרון הסופי. כרוניקת הטבח שהחלה בעת פלישת ברית המועצות כללה רצח יהודים ילידי טרנסניסטריה או כאלה שגורשו אליה לאחר מעשי טבח ביאסי (Jassy) ובאודיסה. רומניה עמדה על זכותה לטפל ביהודים האוטוקטוניים שלה, כלומר, ביהודים הרומנים שנולדו בתקופה שקדמה למלחמה, ו"להגן" עליהם, אף שבמקביל המשיכה לפעול על פי מסורתה האנטישמית מבית שטופחה מאז המאה ה-19. אף שיהודי רומניה גורשו מאזורים שנחשבו רגישים מבחינה צבאית, בכלל זה קונסטנצה ומרכז הנפט בפלויישיטי, עדיין השתמשו אנטונסקו באסיריו היהודים כדי לתכנן את הישרדותו לאחר המלחמה.

גם הוגריה נפטרה מן היהודים החדשים שלה באמצעות עבודות כפייה וגירוש, אם כי האדמירל הורטי (Horthy) הגן על הקהילה היהודית שהייתה קיימת בהונגריה טרם המלחמה עד להדחתו ב-1944, הדחה שנתנה את האות למתקפה רצחנית על היהודים מצד מפלגת "צלב החץ" (Arrow Cross). זו השתוללה כאחוזת אמוק במתקפת הרג שהתנהלה לצד הגירוש היעיל יותר לאושוויץ שאותו ניהל אדולף אייכמן עצמו. בקרב מוקדי השואה באירופה מתייחדת הונגריה בסיפורו של ראול ולנברג השוודי, שגויס על ידי ממשלת ארצות הברית בחסות הקהילייה הבינלאומית של הצלב האדום. הוא התייצב בעוז כנגד הנאצים כדי להבטיח את הישרדותם של כ-30,000 יהודים הונגרים, ובעקיפין תרם להישרדותם של כ-100,000 יהודים הונגרים נוספים בבודפשט. זהו סיפור מורכב שהיו משולבים בו דיפלומטים נוספים משוויצריה ומספרד, והוא מעיד על כך שהנאצים דאגו לעשות מחוות דיפלומטיות, שכבר אז היו גורם מכריע בהישרדותם של יהודים בבולגריה ואף ביוון.

תפקידה של בולגריה בשואה "עוקר" במסגרת תהפוכות הדיפלומטיה והפוליטיקה לאחר המלחמה, ולאחרונה אף זכתה בולגריה בשבחים על שהצילה יהודים ומילטה אותם מן השואה הנאצית בספרו של מיכאל בר-זהר "הרכבות יצאו ריקות" (תל אביב: תשנ"ט). ככלות הכול, לאחר המלחמה היו בבולגריה הישנה יותר יהודים מכפי שהיו בה לפני פרוץ המלחמה, והממשלה הקומוניסטית החדשה התירה לקהילה לצאת את בולגריה ולעלות כגוף אחד לאחר קום מדינת ישראל. אולם יהודי בולגריה שרדו, במידה רבה, הן בשל טבעה הפנימי המורכב של הפוליטיקה הבולגרית והן בשל כניסתו הממששת ובאה למדינה של הצבא הסובייטי. המלך הבולגרי בוריס, שמת בנסיבות מסתוריות מאוחר יותר באוגוסט 1943,

סירב להסגיר את היהודים לידי הנאצים. הפטריארך, כעמיתיו ברחבי הבלקן, היה תומך נלהב של היהודים. הרוב בפרלמנט תמך ביהודי בולגריה. הקומוניסטים היו פרו-יהודים ואנטי-נאצים במידה שווה. כבעלי ברית של מדינות הציר לא היה ניתן לכפות על הבולגרים לגרש את היהודים שבשטחם; בכל זאת הוחלו בבולגריה קווי מדיניות אנטי-יהודיים על ידי אותם גורמים בממשלה ששלטו במשטרה, ובכללם החרמת רכוש ומאסרים המוניים.

עם כל זאת, ניכרת נטייה כללית להתעלם מכך שהשלטונות הבולגריים אספו את היהודים ממערב מקדוניה (יוגוסלביה לשעבר) ומתראקיה (יוון לשעבר) וגירשו אותם לטרבלינקה, שם הומתו כולם בתאי הגזים. רציחתם במרס 1943 משמשת עדות לזיכרון הקצר של דיפלומטים, של פוליטיקאים ושל הציבור הרחב לאחר המלחמה. גם בימינו מציינים יהודים בולגרים צעירים את הקרבתם של יהודי מקדוניה ותרראקיה (כ-12,000 בסך הכול), כקורבן הכרחי להגנתם על יהודי בולגריה הילידים במהלך הניסיון הנאצי להחיל את הפתרון הסופי באזור הבלקן. כך חולף לו זיכרון עולם.

באלבניה, ביוגוסלביה וביוון שתחת הכיבוש האיטלקי נותרו כל היהודים בחסות הצבא האיטלקי, שקרא תיגר על השלמתו של מוסוליני עם הפתרון הסופי. ספרו של ג'ונתן שטיינברג (Jonathan Steinberg, *All or Nothing, The Axis and the Holocaust*, London and New York: Routledge, 1990, 1941-43) מצביע על סיבות מספר לכך, ביניהן הגינותו על-פי-רוב של הצבא (למרות פשעי מלחמה שבוצעו באתיופיה וביוון), היחסים המיוחדים ששררו בין יהודים בעלי אזרחות איטלקית לבין הצבא האיטלקי והסגל הדיפלומטי באיטליה, הטינה הכללית שחשו האיטלקים כלפי הגרמנים, במיוחד ביוון, והרצון המובן לשמור על עצמאותם במסגרת ברית מדינות הציר. הממשל הצבאי אף סירב להתיר לגסטאפו לפעול באזורי הכיבוש שלו.

לאחר כניעתה של איטליה בספטמבר 1943 נכבש השטח בידי הגרמנים, ואלה ניסו להחיל את הפתרון הסופי על יהודי יוון במידה משתנה של הצלחה. באלבניה, לעומת זאת, מעולם לא הורו הגרמנים על גירוש כמה מאות היהודים היווניים שהתגוררו בחלקה הדרומי של הארץ, כפי שהראה מיכאל מטסאס בספרו (Michael Matsas, *The Illusion of safety: The Story of the Greek Jews during World War II*, New York: Pella publishing company, 1997). הספר מבוסס על ריאיונות עם קרובי משפחתו ששרדו במלחמה ואשר סייע להם להגיע לארצות הברית לאחר נפילת הקומוניזם בארץ מבודדת זו. כמה מן הנושאים שטרם נחקרו לעומקם הם מידת מעורבותם של יהודי יוון בתנועת המרי האלבנית וקבלתם של היהודים על ידי האוכלוסייה המוסלמית על בסיס היותם נימולים. כתבי זיכרונות אחדים בארכיון "יד ושם" מעידים על מפלט אחרון זה.

בסרביה הכבושה דולדלה אוכלוסיית הגברים היהודים בשיטתיות על ידי כיתות היורים של הוורמאכט, אשר רצחו באוכלוסייה היהודית כחלק ממסעות הנקמה האנטי-פרטיזניים

שלהן (מאה ראשים על כל גרמני שקיפח את חייו). הנשים והילדים הושמדו מאוחר יותר בקרונות גז ניסיוניים (רובם ב-1942) - השלב המקדים לקראת תאי חד-תחמוצת הפחמן של טרבלינקה. יהודים סרבים רבים, פליטים ממרכז אירופה ואסירי מלחמה יהודים שנמלטו מחיל המשלוח הבריטי ליוון ב-1940 מצאו מקלט בקרב הפרטיזנים של טיטו ולחמו לצדם. במסע הישרדות הירואי זה של שארית הפליטה הסרבית היו גם גיבורים יהודים רבים, גברים ונשים כאחד, שסיפוריהם וגורלם אינם ידועים, למרבה הצער, אלא לחוקרים.

כאשר מהרהרים בשואה באזור הבלקן, המטרופולין היהודיה הגדולה סלוניקי היא השולטת בזיכרון ההיסטורי והאישי. סלוניקי הייתה ה"עיר ואם בישראל" של יהדות הבלקן, ומנתה ערב חיסולה כ-50,000 איש. אפשר שכ-10,000 יהודים נמלטו מן העיר לפני המלחמה ובמהלכה. חלק הארי של היהודים, שהחזיק בדרכונים זרים, כלומר אזרחי איטליה וספרד שהיו תושבי קבע ביוון, ניצלו (יהודי איטליה — רק עד 1944) בשל דאגתם של הנאצים לעשות מחוות דיפלומטיות והודות ללחצה של ארצות הברית על ספרד של פרנקו לקלוט אותם ספרדים שנכלאו במחנה ברגן בלזן כאסירים בעלי פוטנציאל חילוף, לצד יהודים הולנדים שהחזיקו ברשיונות עלייה לפלשתינה. הנאצים היו מעוניינים בטמפלרים, אוהדיהם בפלשתינה, שנכלאו על ידי הבריטים על רקע דעותיהם הפרו-נאציות, ולפיכך הקימו מחנה מיוחד ליהודים "חשובים ובולטים" שאותם יכלו להציע במסגרת פעילויות חליפין. אולם אל לנו לשכוח את מאמצייהם נושאי הפרי של הדיפלומטים האיטלקים בסלוניקי, אשר סייעו למאות יהודים בעלי תעודות איטלקיות מפוקפקות להימלט מציפורני לוכד היהודים של אייכמן, אלואיס ברונר (Brunner) ועושי דברו. בסיכומו של דבר הושקעו בהצלתם של כמה מאות היהודים הספרדים מאמצים רבים יותר מאשר בהצלתם של 60,000 יהודי יוון שגורשו לאושוויץ.

לא היה מי שיגן על היהודים בעלי האזרחות היוונית, וזו הייתה הטרגדיה שלהם. רק 30 שנים קודם לכן היו נתינים עות'מאניים, שרובם דיברו לדינו ורבים מהם שלטו גם בטורקית. הם קיבלו על עצמם אזרחות יוונית לאחר כיבוש סלוניקי על ידי הכוחות היווניים במהלך מלחמות הבלקן (1912), ועד מהרה לחמו בנאמנות במערכות יוון, תחילה באסיה הקטנה (1922) כנגד טורקיה, לאחר מכן עם הצבא היווני כנגד האיטלקים (1940) והבולגרים במהלך מלחמת העולם השנייה, וכן נטלו חלק בתבוסה הסופית לגרמנים (1941). רבים מן הלוחמים התקדמו וזכו להגיע למעמד רם הודות למעשי הגבורה שלהם בתנועת המרי היוונית, סיפור שטרם נמצא לו מתעד. אולם גורלו של חלק הארי נגזר למוות, שכן לא נמצא כל גורם שיכול היה לעמוד כנגד ה"אובססיה" הנאצית.

חרף ניסיונות התערבות רבים לא הצליחו, לא ממשלות הבובות היווניות באתונה הכבושה ואף לא הכנסייה האורתודוקסית (שהרי לא ניתן בשום פנים ואופן לומר כי היוונים היו פאסיביים במהלך הכיבוש), להשפיע על הפאנטיות הגרמנית שהייתה נחושה בדעתה

למחות מעל פני האדמה מרכז זה בן 450 שנה של יהדות ספרד בבלקן. ואכן, שורה ארוכה ומרשימה של מנהיגים ואנשי רוח בני אתונה חתמו על מכתב שנשלח לשלטונות הגרמניים על-ידי הארכיבישוף דמסקינוס, ובו בקשה כי היהודים יוחזקו בהסגר על אי יוני במקום לגרשם לפולין.

גם המנהיגות היהודית המקומית לא הייתה יעילה במיוחד. דעותיהם של הניצולים ושל בני הדור השני בנוגע לתפקודו של הרב הראשי של סלוניקי, צבי קורץ, עדיין חלוקות. יש לראותו כמנהיגו החלש וחסר חוט השדרה של היודנראט שהוקם בהתאם לתוכנית הנאצית ערב פעולות הגירוש. אופיו האישי ועובדת היותו נטול כישורי מנהיגות החמירו עוד יותר את התחושות הקשות ששררו בינו לבין חברים שונים בקהילה. עתה לא די עוד לטעון כנגדו כי היה משתף פעולה, כפי שנעשה במהלך המלחמה ולאחריה. אשר לשאר מנהיגי הקהילה, מאמצייהם הופנו לעזרה לניצולי המחסור החמור בסלוניקי באמצעות תוכניות נרחבות לסעד חברתי. תקוותם הייתה בעלת אופי מסורתי: אפשר שנצליח לעמוד ברדיפות, אפשר שאחדים ישרדו. אולם בני סלוניקי לא היו מודעים לגזר דין המוות שחרץ את גורלם. תוך חודשיים, מאמצע מרס ועד אמצע מאי, גורשו לאושוויץ מרבית היהודים היוונים תושבי סלוניקי, כ-45,000 במספר; כ-1,000 שבו לאחר המלחמה מן המחנות, וייתכן שכ-1,000 נוספים מצאו מפלט במחתרת או נלחמו בהרים.

בנקודה זו יש לקשור בין הרס האזורים הבולגריים לבין השמדת קהילת סלוניקי. להערכתנו, שני האירועים קשורים ביוזמה דיפלומטית נאצית שנועדה לסלק את שארית היהודים ממה שהיטלר צפה שיהיה קו החזית. במרוצת האביב, לאחר נפילתו בשבי של הגנרל פאולוס בסטלינגרד בינואר 1943, התקרבו הסובייטים בהדרגה לבולגריה. הבריטים פתחו במתקפות בים האגאי, ואלו הורו לכאורה על כניסה מואצת של בעלות הברית לבלקן. היטלר צפה איומים אלה כבר בדצמבר 1942 כאשר אירגן מחדש את מערך ההגנה שלו בדרום הבלקן. אייכמן שלח את נציגיו ליוון בסוף ינואר ובראשית פברואר 1943 כדי להוציא אל הפועל את הפתרון הסופי, ושום התנגדות לא נרשמה. הוא שלח את תיאודור דנקר (Danneker) לבולגריה כדי לשאת ולתת עם אלכסנדר בלב (Belov) לגבי סילוקם של כל יהודי בולגריה, וזאת לאחר שיותר משנה קודם לכן ביקשו הנאצים 20,000 מהם לעבודות כפייה. דנקר, שהיה חסר ניסיון באופן יחסי, נרתע מן הקורבן הבולגרי שמנה 12,000 יהודים ממקדוניה ומתראקיה. במרוצת אביב 1943 נוצר בצפון יוון, מהגבול הטורקי (שנחסם בפני פליטים יהודים) ועד למקדוניה היוגוסלבית, אזור נקי מיהודים. סרביה כבר טוהרה, כפי שתואר קודם לכן. כך היה עתה הצבא הגרמני, שהתרכז בסלוניקי, חופשי מכל איום נראה לעין של כ-65,000 יהודים באזור הפעולה שלו.

לאחר התמוטטות המשטר באיטליה בספטמבר 1943 הורה ראש ה-אס.אס והמשטרה באתונה, יירגן שטרופ (Stroop), על רישום יהודי העיר. המנהיגים והציבור נסו על נפשם

ומצאו מסתור. אותם יהודים בעלי אזרחות איטלקית, אשר לא היו עוד תחת חסות איטלקית, הפכו גם הם לקורבנות פוטנציאליים. רק עתה זוכה פעילותו של רבי ברזילי מאתונה להערכה מחודשת, נושא שנוצל לרעה בפוליטיקה של יהדות יוון במהלך המלחמה ובתקופה שלאחריה. נראה כי לא היה בדיוק גיבור שהוביל את צאן מרעיתו לחוף מבטחים, וכי נחטף מרצון להרים על ידי המחותרת היוונית, שמנהיגיה היהודים והקומוניסטים הכירו בחשיבותו הסמלית. במרכז יוון הייתה תנועת ההתנגדות חזקה דיה כדי לסייע למרבית היהודים לברוח להרים. כ-10,000 יהודים הסתתרו בהרים או לחמו עם המחותרת במהלך 1943 ו-1944, וכך שרדו בתקופת המלחמה. אולם לא הייתה בנמצא כל תנועת התנגדות שהייתה יכולה לסייע ליהודי אינדיה, קורפו ורודוס, שגורשו כגוף אחד, האחרונים שביניהם בקיץ 1944 ערב הנסיגה הגרמנית מיוון, ורק פחות מקומץ מהם שרד.

אזור הבלקן טווח, אם כן, סיפור משולב בסאגה הטרגית של השואה, שכן לבלקן נשמר מקום מיוחד בתוכניותיו הפוסט-מלחמתיות של היטלר לארגון מחודש של אירופה. פולין ורוסיה היו אמורות להפוך לאזורים משועבדים בשירות תוכניות הקולוניזציה הגרמניות. צפון אירופה הגרמנית, מרכז ומערבה היו אמורות לספק את הדם האינדו-אירופאי שבאמצעותו יאוכלס מחדש העולם על ידי גזע עליון. הבלקן היה אמור להיות מחולק בין שלוש מדינות: הונגריה, רומניה ובולגריה, שיהיו כפופות לארגון גרמני על תוכניותיו הפוסט-מלחמתיות המורכבות ביותר לארגון כלכלי מחודש. הנדבך הדרומי אמור היה להיות חלק מן האימפריה הרומית המשוקמת שאותה ראה מוסוליני בעיני רוחו כמרכיב חיוני בחזונו בדבר אימפריה ים-תיכונית ניאו-רומית.

השמדת יהודי הבלקן התנהלה בקצב שהוכתב על ידי הצרכים הדוחקים של התכנון הנאצי בתקופת המלחמה. העובדה שרק בבולגריה וברומניה שרדו יהודים (פרט לאותם יהודים ששרדו בהונגריה בשל הנסיבות המיוחדות) מעידה על יציבותן הפנימית של המדינות או על אי-יציבותן ועל הכבוד שרחשו הנאצים למסורות ולהתחייבויות דיפלומטיות. ביוון וביוגוסלביה הצליחו אחדים מן היהודים לשרוד בחסות תנועות ההתנגדות המשוכללות בעלות ההנהגה הקומוניסטית, בין כפליטים ובין כמנהיגים וכלוחמים באותן תנועות. אלבניה שהייתה, כפי שראינו, מקרה פרטי, זכתה להתעלמות מצד הגרמנים בהעדר פקודת חיסול מברלין, ככל הנראה משום שהיהודים ילידי אלבניה נעדרו שמרשימות המוות שלה.

הבה ניזכר בלוח הזמנים הקודם שלנו: 1941 (קרואטיה וסרביה), אביב 1943 (מקדוניה ותרפקיה), ואביב-קיץ 1944 (הונגריה ואזור הכיבוש האיטלקי ביוון). בקרואטיה, בשנת 1941, בעקבות עליית המשטר החדש וכנפיות ה"אוסטשי" (Ustasha) שלו, בוצעו מעשי טבח ביהודים בעוד הוורמאכט משמיד את אוכלוסיית הגברים היהודית בניסיון (בלתי הגיוני לחלוטין) לצמצם את פעילויות הפרטיזנים. רציחות אלו סימנו את שטף הניצחון הראשוני והורו על הצורך לארגן מחדש את הסדר החדש באזור הבלקן. מעשי הטבח שביצעו הרומנים

תואמים אף הם דפוס זה, ובמיוחד תאוות הרצח שהפגין "משמר הברזל" (Iron Guard). הגירושים לטרבלינקה ולאשוויץ ב-1943 היו קשורים לארגון הצבאי המחודש של הבלקן בציפייה לפלישה של הסובייטים ושל כוחות בעלות הברית. הגירושים מאזורים אלו היו יעילים ביותר, והם משקפים את חוסר הידיעה המוחלט ששרר בקרב האוכלוסייה היהודית המקומית על התמורות שחלו במדיניות הנאצית הכוללת בנוגע ליהודים. מעשי הרצח שבוצעו בשנת 1944 משקפים את נפילתם של הרייך ובעלות בריתו. האזור האיטלקי לשעבר נוקה מן הקהילות היהודיות שנותרו בו, ולאחר מכן אף מן הגרמנים עצמם. ואילו מעשי הרצח והגירוש בהונגריה, אף ששיקפו את סגנונותיהם השונים של מבצעייהם, הרי היו בבחינת מאמץ אחרון להבטיח, לכל הפחות, ניצחון אחד במלחמת העולם השנייה, כלומר במלחמה כנגד היהודים.

השואה באזור הבלקן ממחישה בדיעבד שתי נקודות: ראשית, השלטונות הנאציים שלטו שליטה מלאה במדיניות הריגת היהודים, גם אם לעתים שובשה זו על ידי בעלי בריתם בהתאם לענייניהם הפוליטיים מבית של האחרונים. לבעלות בריתם, לעומת זאת, היה סדר יום משלהן, שכלל היפטרות מיהודים מקומיים בלתי רצויים (מהגרים חדשים) ומאותם יהודים בטרטוריות הכבושות החדשות. היו, כמובן, גם אוהדים נאצים שנהנו לענות ולהרוג יהודים, והנאצים היו מוכנים לגמול להם על תמיכתם בהיתר לעשות כן, בשלל ובביזת רכוש הקורבנות. שנית, ליהודים באזורים הכבושים לא הייתה כל דרך להציל את עצמם, אלא בהצטרפות למחתרת, והיו רק שני אזורים שבהם אכן הייתה תנועת התנגדות פעילה ומאורגנת מעין זו: הפרטיזנים של טיטו וה-ELAS ביוון. משנלקחו הצעירים לעבודות כפייה או הושמדו במסגרת רציחות נקם, ניצבו המבוגרים חסרי אונים לנוכח הכוח המזוין של הוורמאכט, הגסטאפו, אנשיו של אייכמן מ"המשרד המרכזי לביטחון הרייך", המשטרה המקומית וקבוצות בריונים ומרצחים דוגמת ה"אוסטשי", "משמר הברזל" ו"צלב החץ". רק אם נבין שני גורמים אלו ששלטו במצב הכולל, נוכל להימנע מטיעונים והערכות בעלי אופי אפולוגטי: מן ההודאה באשמת הניצולים, מן ההתחנפויות לאלו שעמדו מן הצד בתקופת המלחמה, בין שהיו אלה יהודים ובין נוצרים, ונתחיל להבין את גודל טרגדיית השואה, טרגדיה שבאה לידי ביטוי באירועים המורכבים באזור הבלקן ביתר שאת מאשר אולי במקומות אחרים באירופה הכבושה.

מקור: בשביל הזיכרון 33, 1999, עמ' 4-10.